

Inhoud

Woord vooraf	9
1 Een kind met een bestemming	19
2 Liefde en waanzin	37
3 Hysterie	54
4 Duistere bekoring	74
5 De koninklijke weg	91
6 Dora	119
7 Geheimen en leugens	138
8 Genootschap	155
9 Ongemakkelijke waarheden	168
10 Afscheiding	192
11 Spelingen van liefde en dood	211
12 De Rattenman	223
13 De architectuur van de geest	238
14 Koffie en conversatie	260
15 Het blootleggen van de ziel	272
16 Valse goden	289
17 De Wolvenman	304
18 Vreemdere zaken	324
19 Het geval Gustav M.	342
20 Thanatos	357
21 Magiër	383
Dankwoord	392
Noten en verwijzingen	393

Woord vooraf

Weinig grote denkers zijn zo zwaar aangevallen en belasterd als Sigmund Freud. Zijn ideeën zijn verworpen als aanstootgevend en bespottelijk. Hij is beschuldigd van kinderverkrachting, van incest en plagiaat, weggezet als controlefreak, ontrouwe en tirannieke echtgenoot, als een leugenaar, oplichter, geldwolf en als iemand die meedogenloos ambitieus was. Eénmaal is hij er zelfs van beticht dat hij een moord wilde plegen. Een complete opsomming van Freuds veronderstelde gebreken, misstappen en wandaden zou gemakkelijk een boek kunnen vullen. En er zijn ook invloedrijke kritische werken bekend die vrijwel uitsluitend neerkomen op karaktermoord.¹ Sommige beschuldigingen zijn waar, andere zijn deels waar, vele zijn gebaseerd op horen zeggen, en enkele – zoals de bewering dat Freud een moord wilde begaan – zijn zonder meer absurd.

De bovenmatige en persoonlijke kritiek op Freud wordt gewoonlijk aangeduid als ‘Freud bashing’. Vergelijkbare denkers, zoals Marx, hebben ‘felle critici’, maar alleen Freud heeft ‘bashers’. De aanduiding is uniek omdat Freud in de loop der tijd zeldzaam verzuurde critici heeft opgedaan, die meestal niet alleen zijn ideeën hekelen maar ook de man zelf verguizen. Freud zelf meende op goede gronden dat veel van de vijandigheid waar hij tijdens zijn leven mee te maken had, toegeschreven kon worden aan antisemitisme. Hij had zowel Joodse als niet-Joodse critici, maar de eersten waren minder geneigd zijn theorieën te associëren met drek en degeneratie. In de jaren 1930 werd onderscheid gemaakt tussen ‘Arische wetenschap’ en ‘Joodse wetenschap’, en Freuds boeken werden verbrand door de nazi’s.²

De extreme ‘Freud bashing’ wordt gecomplementeerd door een al even weinig behulpzaam tegendeel. Freuds loyale volgelingen hebben zijn werk behandeld als de Heilige Schrift. Zijn gezag wordt onvoor-

waardelijk aanvaard en hij wordt vereerd als een orakel – een bron van tijdloze waarheden. Na zijn dood werd Freud bovendien onderwerp van overdadige lof. Hij werd herinnerd als wijs, geestig, meelevend, principieel en moedig, een eenzaam genie dat enorme obstakels had overwonnen en zich onvermoeibaar had ingezet voor het welzijn van ‘de mensheid’.

Omdat de meningen over Freud zo gepolariseerd zijn, is het heel lastig om zijn ware betekenis vast te stellen. Hij is onmiskenbaar belangrijk – maar hoe belangrijk? Biografieën en commentaren zijn meestal gekleurd, positief of negatief, en Freuds oorspronkelijke publicaties zijn om meerdere redenen problematisch. Hij was ongetwijfeld een groot schrijver, maar ook een heel ongelijkmatig schrijver. Zijn opvattingen veranderden mettertijd, hij sprak zichzelf tegen, en soms misleidt hij ook. Hij is een meester in het gebruik van pakkende metaforen en literaire vondsten, maar hij kan het geduld van de lezer ook op de proef stellen met lijsten, notities in telegramstijl en lange passages van ondoorzichtig en zwervend proza. Een juiste waardering van Freud wordt binnen het Engelse taalgebied ook gecompliceerd door het bestaan van een standaardtekst die soms wel heel vrij vertaald is uit het Duits van Freud. Latere pogingen om die standaardvertaling te verbeteren hebben weliswaar sommige problemen opgelost maar ook weer nieuwe opgeleverd.

Het verguizen van Freud heeft soms wel iets weg van een academische jachtpartij. Toch is kritiek op Freud vaak terecht. Hij was geen betrouwbare verslaggever, vooral niet in het beschrijven van zijn casestudies; hij benadrukte het belang van seks als ziekteverwekkende factor in mentale aandoeningen te sterk; en zijn ideeën zijn over het algemeen niet origineel. Maar dergelijke kritiek – en die is er in overvloed – dient goed gekwalificeerd te worden. Het zou onverstandig zijn alle psychoanalyse te verwerpen omdat Freuds gevalsbeschrijvingen grilbig zijn. We verwerpen Copernicus, Kepler en Galileo ook niet omdat ze horoscopen vervaardigden en in astrologie geloofden.³ Freud moge het belang van seks in de spreekkamer te sterk geaccentueerd hebben, maar zijn visie dat seks de geest mede vormgeeft en vele aspecten van het menselijk gedrag beïnvloedt, wordt ondersteund door de relatief nieuwe wetenschap van de evolutionaire psychologie. Bijna al Freuds

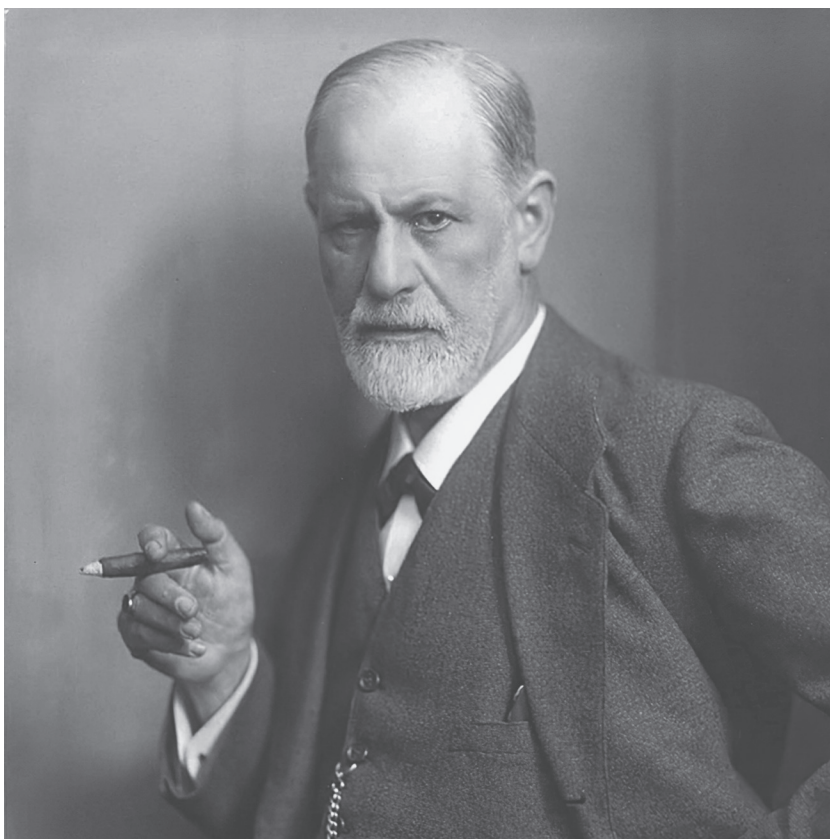
ideeën zijn ontleend aan die van anderen, maar hij was buitengewoon knap in het verzamelen en combineren daarvan bij de constructie van opwindende nieuwe theorieën.

Er bestaat in brede kring overeenstemming over Freuds voornaamste bijdragen. Het zijn vooral zijn geschriften over het onbewuste en de structuur van de geest; de uiteenzetting over afweermechanismen; de commentaren op religie, cultuur en civilisatie; de onderkenning van de invloed van vroege levenservaringen op de geestelijke gezondheid tijdens het volwassen bestaan; en zijn uitvinding van een vernieuwende praatkuur – de psychoanalyse.

Freud was aan het eind van de negentiende eeuw niet de enige arts die experimenteerde met psychologische behandelingen. Er waren ook anderen, in het bijzonder Pierre Janet en Paul Dubois. Maar Freuds methode (die van analysanten vergde dat ze op een ‘bank’ lagen) werd het meest beroemd. Het iconische beeld van een bebaarde therapeut en een achteroverleunende patiënt wordt wereldwijd herkend. Het tijdschrift *The New Yorker* publiceerde in 1927 zijn eerste psychoanalytische spotprent, en die is sindsdien eindeloos herdrukt. Zoals over bijna alles wat met Freud geassocieerd wordt, lopen de meningen over de waarde van psychoanalyse ver uiteen. Sommigen betogen dat Freud geen van zijn patiënten hielp en dat psychoanalyse wezenlijk schadelijk is. Anderen beweren dat de psychoanalyse de diepste therapie is die er bestaat en de meeste kansen biedt op werkelijke verandering van het persoonlijke leven. Psychoanalyse is zeker geen wondermiddel. Maar het was ongetwijfeld een weldadiger behandeling van patiënten dan vele behandelingen die in Freuds tijd werden aangeboden. Die waren veelal inhumain, bijvoorbeeld een geëlektrificeerde metalen borstel die in de keel werd gestoken om een nerveuze kuch te behandelen, of belachelijk, zoals rectale massage ter behandeling van homoseksualiteit.⁴ In de twintigste eeuw omvatten psychiatrische behandelingen onder meer pijnlijke elektroshocks, opzettelijk teweeggebrachte coma's, langdurige inperking en isolatie, extreme sedatie, narcose (waarbij patiënten maandenlang in slaap werden gehouden) en lobotomie. Psychoanalyse daarentegen berust op een met wederzijdse instemming aangegane samenwerkingsrelatie, en symptomen worden beschouwd

als betekenisvol (en niet als betekenisloze nevenverschijnselen veroorzaakt door chemische onevenwichtigheden en structurele defecten in de hersenen). De psychoanalyse diende ook als katalysator voor de ontwikkeling van alle andere vormen van moderne psychotherapie. Zelfs van die vormen die juist ontwikkeld werden als reactie tegen de psychoanalyse, zoals de cognitieve gedragstherapie.

Hoewel de psychoanalyse begon als behandelmethode voor bepaalde mentale ziekten heeft die zich verder ontwikkeld in de richting van een wereldbeschouwing, een manier van denken over elk aspect van menselijk gedrag. Freud vergeleek de psychoanalyse ooit met elektriciteit. Elektriciteit kan toegepast worden in een medische omgeving, bijvoorbeeld om een röntgenapparaat te laten werken, maar ook in vele andere contexten – thuis, op de weg en in de lucht. Psychoanalyse is niet uitsluitend ‘medisch’. Freud maakte er gebruik van om mentale stoornissen te begrijpen, maar hij gebruikte de techniek eveneens om licht te werpen op creativiteit, religie, de *Mona Lisa*, grappen, mythologie en politiek, en ook om intrigerende speculaties te ontwikkelen over prehistorische samenlevingen en vreemde ervaringen te verklaren. Het psychoanalytisch denken heeft enorme invloed gehad. Veel kunstwerken, muziek, toneelstukken en films zijn geïnspireerd door de psychoanalytische wereldbeschouwing. Er zijn psychoanalytische feministen, antropologen en analisten van *big data*.⁵ Zelfs de reclamewereld is het nodige verschuldigd aan de psychoanalyse. Freuds Amerikaanse neef Edward Bernays bracht een ommekeer teweeg in het advertentiewezen door het ontwerpen van succesvolle marketingcampagnes die deels berustten op het begrip van zijn oom van symbolen en verlangens. Freuds ideeën zijn zozeer opgenomen in onze cultuur dat zelfs degenen die Freud verwerpen af en toe freudiaans denken. We aanvaarden dat delen van de geest onbewust werken en dat het onthullend is wanneer mensen iets anders zeggen dan wat ze van plan waren te zeggen. De term ‘freudiaanse verspreking’ is algemeen bekend. Als we wakker worden na een nacht met levendige dromen vragen we ons af wat die dromen betekenen. We accepteren dat mensen moeilijke gevoelens ‘onderdrukken’. Als een vriend het heeft over een baas op het werk die ‘anaal’ is, glimlachen we begripvol.

Een van de taaie mythen over Freud – een mythe die Freud zelf heeft geconstrueerd – is dat hij de psychoanalyse in isolement heeft ontwikkeld en dat zijn meest creatieve jaren zijn jaren ‘in de woestijn’ waren. In werkelijkheid had hij in deze periode veel bevriende collega’s en medewerkers binnen zijn intellectuele kring, werden zijn publicaties over het algemeen welwillend ontvangen en gaf hij colleges en lezingen aan de universiteit en in een Joodse loge waar hij een graag geziene gast was. Belangrijker nog was dat hij die jaren in de woestijn doorbracht in de meest betoverende en intellectueel opwindende hoofdstad van de wereld. Tot op de dag van vandaag wordt Wenen soms aangeduid als de stad van dromen vanwege de associatie met Freud en zijn meesterwerk: *The Interpretation of Dreams*. Freuds roem inspireert ons om de gouden tijd van Wenen te bezien door een freudiaanse lens. Wenen

reageerde op Freud – met nieuwe kunst, muziek en wetenschap – en Freud reageerde ook op Wenen. De psychoanalyse werd sterk gevoed door de bijzondere Weense omgeving. De wederzijds vruchtbare dialoog tussen Freud en zijn ‘thuisstad’ is enigszins onderbelicht gebleven ten gunste van de mythe van het eenzame genie. Maar het is vrijwel onmogelijk je voor te stellen dat de ontdekking van de psychoanalyse ergens anders dan in Wenen had kunnen plaatsvinden.

Vijfentwintig jaar lang, van 1890 tot 1915, was Wenen een stralend baken van de Verlichting, aangedreven door een ongekend aantal intellectuelen van wereldklasse, die allemaal bij elkaar woonden binnen enkele vierkante kilometers. Ze ontmoetten elkaar en wisselden ideeën uit in de beroemde koffiehuisen van Wenen, waar het smakelijke (koffie en taart) en het cerebrale (verhitte debatten) plezierig gecombineerd werden met biljarten, geroddel en het lezen van kranten. Scheikundigen en violisten, romanschrijvers en biologen, theaterdirecteuren en wiskundigen deelden met genoeg dezelfde tafels. De koffiehuisen van Wenen waren intellectuele smeltkroezen, en algemeen wordt aan-

genomen dat de uitwisseling van ideeën tussen uiteenlopende disciplines de drijvende kracht was van het succes van Wenen.

De bruisende creativiteit van de gouden tijd van Wenen werd uiteindelijk koortsachtig. Nerveuze aandoeningen en decadentie waren het gevolg, gepaard aan geamuseerde onverschilligheid tegenover waarschuwingen over de toekomst. De Weense samenleving ging door met walsen, de paren draaiden sneller en sneller om elkaar heen, in een pervers verlangen naar hun zogenaamde vreugdevolle ondergang. Vele jaren voor de moordaanslag op aartshertog Franz Ferdinand voedden oplopende spanningen binnen het Habsburgse rijk de angsten van de eeuwwisseling. Toch worden de hoofdpersonen van de toenmalige literatuur getekend door apathie, frivoliteit, nostalgisch verlangen, gelatenheid en berusting. Naarmate het einde naderbij kwam, reageerden Weners met het aangaan van meer seksuele affaires, het vaker bezoeken van bals en het bestellen van meer champagne. Een enorm aantal jonge mannen stak de loop van een vuurwapen in hun mond, en haalde de trekker over.

De Eerste Wereldoorlog maakte een einde aan de culturele suprematie van Wenen. Toch bleven veel van de begaafde denkers en kunstenaars uit Wenen tot ver in de twintigste eeuw actief. Het baken van het Weense genie bleef schijnen – vooral in Amerika, waar vele intellectuelen uit Wenen tussen de Eerste en de Tweede Wereldoorlog naartoe emigreerden.

Ondanks de korte duur ervan oefende de gouden tijd van Wenen grote invloed uit op de loop van de geschiedenis. De jonge Adolf Hitler kwam in Wenen voor het eerst in contact met wat de beginselen van het nationaalsocialisme zouden worden, en Theodor Herzl (de vader van het moderne politieke zionisme) verkondigde voor het eerst in Wenen dat een Joodse staat gevestigd moest worden in Palestina. Het intellectuele leven van Wenen beïnvloedde tijdens de twintigste eeuw vele gebeurtenissen wereldwijd en werkt, zij het met vertraging, nog steeds door op politieke ontwikkelingen in het Midden-Oosten. De grote schokgolven die kwamen na de culturele explosie in Wenen werden gevolgd door een veelheid van kleinere schokken, die elk op zich indrukwekkend waren en zich nog steeds doen voelen in ons leven van alledag.

Het Wenen van 1900 was de geboorteplaats van de moderniteit en de moderne geest. De term 'modern' wordt doorgaans gebruikt om de postindustriële wereld te beschrijven en moderniteit wordt geassocieerd met 'modernistisch' denken en hedendaagse kunst. Aspecten van modernisme tekenden zich al af in de negentiende eeuw, maar het ware modernisme is overwegend een verschijnsel van de twintigste eeuw. Abstracte schilderijen, atonale strijkkwartetten en verhalen en romans die uitgaan van de 'stroom van het bewustzijn' zijn allemaal 'modern' in deze zin van het woord. Maar moderniteit is niet alleen verbonden met verheven denken en hogere kunstuitingen. Moderniteit beschrijft ook hoe we in de moderne wereld leven. Langdurig in cafés koffiedrinken met croissants, en interviews met beroemdheden zijn Weense uitvindingen. De praterige stijl van veel krantencolumns van nu werd voor het eerst beoefend door Weense journalisten in stukken die feuilletons werden genoemd. Moderne gebouwen verschenen in Wenen lang voordat ze de skyline van New York gingen bepalen. En het idee van modern design binnenshuis (praktisch, strak, schoon en zonder ornamenten) is niet begonnen met IKEA, maar afkomstig van Weense architecten en ontwerpers. Weense invloeden zijn aanwijsbaar elke keer als we een café binnenstappen, een krant lezen, uit het raam kijken of het meubilair in ons huis bekijken. Maar de plek waar we het meest overtuigende bewijs van Weense invloed kunnen vinden is in ons hoofd. Hoe we over onszelf denken is in hoge mate bepaald door de beroemdste inwoner van Wenen: Sigmund Freud.

Freuds reputatie groeide in de eerste helft van de twintigste eeuw, maar nam af in de tweede helft. Opeenvolgende golven van kritiek tasten het vertrouwen in de psychoanalyse als behandelmethode aan en daarmee ook het vertrouwen in psychoanalyse als wereldbeschouwing. Vanaf de jaren 1970 werd met behulp van archiefonderzoek aangetoond dat Freud als persoon veel meer gebreken en tekortkomingen vertoonde dan zijn hagiografen ooit hadden gesuggereerd. Toch verdween Freud niet uit het culturele landschap. Wat het grote publiek betreft staat zijn alom bekende gezicht nog steeds voor alles wat met psychologie te maken heeft en zijn boeken zijn altijd te koop gebleven in elke boekhandel – een uitzonderlijke prestatie voor een auteur wiens

ideeën oorspronkelijk besproken werden in negentiende-eeuwse kofiehuizen.

Na de jaren 1950 werd de psychoanalyse verworpen door de meerderheid van de gevestigde wetenschappers. Ze betoogden dat de psychoanalyse niet empirisch was en niet vatbaar voor falsificatie. Op zijn best was het een pseudowetenschap, en op zijn slechtst een praktijk die vergelijkbaar was met het voorspellen van de toekomst. Maar in 1976 ontwikkelde de bioloog Robert Trivers een evolutionair argument om het idee van het onbewuste te rechtvaardigen. Kort daarop werden verschillende ‘freudiaanse’ concepten – waaronder innerlijk conflict en repressie – vanuit evolutionair perspectief in positieve zin geherwaardeerd.⁶ Deze ontwikkelingen leken een voorspelling van Charles Darwin uit 1859 te bevestigen, dat op een dag in ‘de verre toekomst’ de psychologie gebaseerd zou worden op ‘een nieuw fundament’⁷

De wetenschappelijke rehabilitatie van Freud zette door. In de jaren 1990 introduceerde de neuropsycholoog Mark Solms de term ‘neuropsychanalyse’ om een opkomende discipline te beschrijven die ernaar streeft psychoanalyse en neurowetenschap met elkaar te integreren. In 2000 werd *The International Neuropsychanalysis Society* opgericht en tot de sprekers op het eerste congres van het genootschap behoorden naast Solms vooraanstaande onderzoekers als Oliver Sacks, Jaak Pansepp en Antonio Damasio.⁸ De neurowetenschapper Eric Kandel, Nobelprijswinnaar en groot bewonderaar van Freud, sloot zich aan bij de redactieraad van het tijdschrift van het genootschap. Rond diezelfde tijd deed V.S. Ramachandrian (door Oliver Sacks omschreven als ‘een van de interessantste neurowetenschappers van onze tijd’)⁹ klinisch onderzoek dat erop wees dat de Freudiaanse afweermechanismen neurologische correlaties kenden.¹⁰ In 2010 publiceerde de invloedrijkste neurowetenschapper van de wereld, Karl Friston, samen met Robin Carhart-Harris een artikel in het gezaghebbende tijdschrift *Brain*, waarin de meest veelbelovende modellen van het functioneren van de hersenen werden gebruikt om mogelijke verbindingen tussen Freudiaanse constructies en neurobiologische substraten te verkennen.¹¹ Een ander artikel in *Brain*, uit 2021, droeg de veelzeggende titel: ‘Time for a new deal between neurology and psychoanalysis.’¹²